

पञ्चाधिकशततमः सर्गः ।

युद्धं विद्वद्भिरागत्यो देवैः समागम्य युद्धायागतः रासुपस्थितं रावणं विलोक्य चिन्ताकुलाय कौसल्येयाय सर्वशत्रुनिर्वाहणं मङ्गल-
म् वादित्यहृदयमुपदिदेश ।

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणं चाप्रतो दृष्ट्वा युद्धान समुपस्थितम् ॥ १ ॥

दैवतैश्च समागम्य द्रुपमभ्यागतो रणम् । उपगम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवांस्तेदा ॥ २ ॥

राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसे ॥ ३ ॥

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । जयानहं जैपं नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—अथ रावणदैवतं दृष्ट्वा वन्तमिव भगवन्तं
रामं भगवद्भक्तदत्तरावणवैभवनिवर्तनस्य भगवद्भक्त्यानुग्रहकसा-
ध्यत्वात्तद्व्यवहसिद्धये विद्यामण्डलपरिरागस्त्यो ब्रह्मरूपादि-
व्यवहयदेवताकत्वादादित्यहृदयाख्यं स्तोत्रमुपदिशति स्यात्वाह-
ततो युद्धेत्यादि । अस्य स्तोत्रस्यागस्त्यकृपितुष्टुप्लन्दः, आदि-
त्यहृदयभूतो भगवान्ब्रह्मा देवता, निरस्ताशेषविघ्नतया
ब्रह्मविद्यामिदौ सर्वत्र जयमिदौ च विनियोगः । अत्य पटङ्गं
प्रणयेन 'रश्मिमते नमः' इत्यनेन वा । गायत्र्या पटङ्गमि-
त्यर्थः । ततो युद्धेत्यादि त्वस्त्वेत्यन्तं स्तोत्रम् । एवं भयना-
यन्तं तन्मूलकमगस्त्यानुपदेशग्रहणं लोकानुग्रहाय । लोकस्य ज-
यमा जनवस्तुप्रकाशनायमिति तत्त्वम् । युद्धपरिश्रान्तमनेकाहो-
पाययुद्धपरिश्रान्तं ममिव स्थितम् । समरे समरविषये चि-
न्तया प्रबलोऽगमरिः कथं जेतव्य इति चिन्तया युक्तम् । सा-
गयिनापराहितं रावणं प्रातर्युद्धायागतो रामसंमुखं समुपस्थितं
दृष्ट्वा । स्थितं पशुवदभ्य स्थितं रामम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—दैवतैः समागम्य मिलित्वा रणं द्रुपम-
भ्यागतो भगवानगस्त्योऽन्तर्गामिभगवत्प्रेरणया दैवविद्योक्त-
शोकविशेषणं राममुपागम्योयति भास्करेऽब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—रावणकर्तृकरामसंमुखोपागमनानन्तरकाविकं
इतान्तमाह—तत इत्यादिभिः । ततो युद्धेत्यादि त्वस्त्वेत्य-
न्तं स्तोत्रमिदम् अस्य स्तोत्रस्यागस्त्य कृपितुष्टुप्लन्दः आदि-
त्यहृदयभूतरामो देवता निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्यामिदौ च
पर्वत्र जयमिदौ च विनियोगः इति योज्यम् अस्य पटङ्गं प्रण-
येन रश्मिमते नम इत्यनेन वा गायत्र्या इति आसनां संप्रदायः
लोकार्थस्तु युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितं युद्धे पूर्वसंप्रामे परि-
श्रान्तमत एव चिन्तया समरे अग्रतो रामाद्ये स्थितं रावणं
दृष्ट्वा रणं द्रष्टुं दैवतैर्दैवैस्समागम्य संशीघ्रयाभ्यागतो भगवान्
नेविकलमार्थविशिष्टोऽगस्त्यः राममुपागम्याब्रवीत् शोकद्वय-
रुक्त्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अथादित्यहृदयोपदेशः । ततो युद्धपरिश्रान्त-
मित्यादिशोकद्वयमकान्वयम् । १ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य
मागतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः, युद्धपरिश्रान्तम् उपस्थितं

रावणं दृष्ट्वा कथमेतं परस्वप्रकाशनं विना जेष्यामीति चिन्तया
स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपागम्याब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—किमब्रवीन्नाह—राम रामेत्यादि ।
येन स्तोत्रेण सर्वानरीन्विजेष्यमि तद्गुह्यं रहस्यम्, सनातनं
प्रवाहानादिभूतम् । अनेन स्वस्त्विति तत्परिणामः शृणु ॥ ३ ॥

गो० टी०—तदाकारमाह—गमेति । येन यत्स्तोत्रपाठ-
जनितफलेन सर्वान् अरीन् समरे विजयिष्यसे विजेष्यसे
तद्गुह्यमर्थकत्वाप्रकाश्यं सनातनं नित्यं स्तोत्रं शृणु सना-
तनमित्यनेनैतत्पुण्य आयुनित्यत्वनिर्णयः ॥ ३ ॥

गो० टी०—राम रामेत्यादिशोकप्रथमकान्वयम् । राम-
स्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यन्तरया च द्विरु-
क्तिः । महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकाशनम् । सना-
तनं वेदवर्जित्यम्, पुण्यं रहस्यम् शृणु । तदेव रहस्यमाह—
आदित्यहृदयमित्यादि । आदित्यस्य हृदयम् आदित्यमनः-
प्रभादकमित्यर्थः पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकम् । सर्वशत्रुविनाशेऽपि
तुल्यायुक्त्यन्यायेन कथञ्चित् जयः स्यात्, न तथा भवतीद-
मित्याह—जयावहमिति । अक्षय्यम् अक्षय्यफलकम् परमं
शिवम् परमपावनम् सर्वमङ्गलमङ्गल्यम् सर्वमङ्गलानामपि
मङ्गलम् मङ्गलानां च मङ्गलमिति वत् स्यात् यत्प्रत्ययः
सर्वश्रेयसायनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपुण्यविनाशनम्
चिन्ताशोकप्रशमनम् आश्रित्याधिनियन्तकम् आयुर्वर्धनम् वि-
हितायुषोपपत्तिकारुण्यप्रदम् उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठम् आदि-
त्यहृदयाख्यम् स्तोत्रं जपेत् । आदित्यहृदयस्तोत्रजपेण पुण्याः
विद्वद्भिर्भवति अनोऽवश्यं तत्कामस्तजपेदिति भावः ॥ ३-५ ॥

४] ति० टी०—आदित्यहृदयम् 'य एषोऽन्तगदित्ये
हिरण्यः' इत्याद्यशेषपृथ्विप्रसिद्धम् । ब्रह्म तदेवताकत्वात्त-
दाख्यं स्तोत्रम्, पुण्यं पुण्यजनकम् । अनेन पारस्विकं फलसु-
क्तम् सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमित्यैहिकं फलम् । जपे जप्यत
इति जपे स्तोत्रम् । परमफलमाह—अक्षयं परमम् शिवम्-
पवर्गरूपम् । तत्प्रदमित्यर्थः । कदा तत्राह—नित्यम् । यदि
नित्यवत्कञ्चिदपेक्षं तदा तत्फलमिति भावः । 'जपेनित्यम्'
इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

सर्वमङ्गलमौङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥
 सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणाल्लोकान्पाति गमस्तिभिः ॥ ७ ॥

५] ति० टी०—ऐदिकानि कलान्तराणि । सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वमङ्गलरूपाणामपि मङ्गलप्रदम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स्तोत्रस्य नाम निर्दिशत्वाह—आदित्येति । द्वाभ्यां सर्वेषां वाङ्मन्तराणां शब्दां विनाशनमत एव जया-
 वहं विजयप्रापकमश्वयं पाउकृत्तूणां धोमाप्रतियोगित्वसंपादकम् । अत एव परमं सर्वोत्तममत एव शिवमैहिकामुष्मिकमङ्गल-
 प्रदमत एव सर्वसंगोपायां मांगल्यं यस्मात् अत एव चिन्ताशो-
 कयोः प्रथमनमापयो वर्धनमुद्भूतं विनश्यतः पाउकृत्तूणामजानं
 यस्मात् तत् आदित्यहस्यं य एतेनरादित्य इत्यादिश्रुतिपति-
 पागलस्यहस्यविनिर्गमप्रतिपादकं स्तोत्रं नित्यं जपेत् तत्रमिति
 पाठे जपनीयमित्यर्थः अस्तीति शेषः श्लोकद्वयमेकावयवि ॥

६] ति० टी०—रश्मिमन्तं पञ्चद्विद्वद्गणनेकजानरश्मि-
 मन्ते पयोनीरूपरश्मिमन्तं च । रश्मिशब्दो भक्त्याचो तद्वन्तं
 तन्मध्ये भासमानमित्यर्थं त्रीं आह । रश्मिमन्ते नमः । समु-
 द्यन्तं लोकान्किपासु प्रवर्तयन्तः । उद्यमिसादुर्यं प्रापं च ।
 समुद्यते नमः । एवं नमोऽन्ता एतेभ्यः नमस्तुभ्योचनमन्वा
 इत्युच्यन्ते । देवैः सात्त्विकरश्मिभिरसुरैराजमतामसरश्मि-
 भिश्च नमस्कृतम्, सात्त्विकैरन्यत्वेन नित्यमुपजीवितम्, इन्द्र-
 विगोचनानीमानविशेषादुपायं च । देवासुरनमस्कृताय नमः ।
 विवस्वान्त्येपेण वसमानं प्रदीपरादित्यदुकारोप । वसु-
 निविरित्यर्थः । तत्कल्ययतापाविशानवावसुमन्तम् स्तोद-
 येन सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वात् वसुमन्तम् । विवस्वते नमः ।
 भास्करं ज्ञानत्रेयभासः करोतीति भास्करम् । तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति इति श्रुतः । भास्कराय नमः । भुवनाणां
 भूटादिविश्वान्प्राप्तयोगोपायान्मार्गानामात्मविशालारम्, अरा-
 यशेषभुवनानां प्रकाशकत्वेषारं च । भुवनेश्वराय नमः ॥ ६ ॥

रा० टी०—सर्वतस्तत्परिगमयोगतादात्म्यात् श्लेषेण द्वयोः
 पूजां निर्दिशत्वाह—रश्मिमन्तमिति । रश्मिमन्तमन्तेक-
 किरणविशिष्टं भुवनेश्वराय एव देवासुरैरनमस्कृतं भास्करं
 प्रकाशकं समुद्यन्तं निवसन्तं पूजयस्व यद्वा रश्मिमन्तं तस्य
 भासा त्वमिदं विभातीत्यादिश्रुत्या सतिजोमुत्तेजोविशिष्टं
 समुद्यन्तं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् तत्कल्ययान् प्रवर्तयन्तम् एव
 भुवनेश्वरं ब्रह्माद्विद्वान् निखिलभुवननियन्तारं विजयना विशे-
 पमणिना अन्यते मन्त्र्यन्ते न नित्यं विषेपमणिधारिणिमि-
 त्यर्थः भास्करं तदन्तर्वर्तीपरमात्मानं पूजयस्व आत्मत्वेन
 जानीहि ध्येन वसुतोये मणायिति कोशः ॥ ६ ॥

गो० टी०—स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ।
 रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणम् समुद्यन्तम् अधोद-

यादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्तव्यन्तम् । इदं च ध्येयाभिप्राये-
 णोक्तम् न तु तदानीं सूर्योदयकालः अगस्त्यागमनकालग्या-
 पराहत्वात् । अत एव लक्ष्मणवचनम्—अहं तु वषमिच्छामि
 शीघ्रमस्य दुर्गमनः । यावदन्तं न यात्येव कृतकर्म दिवाकर
 इति । विवस्वते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तम् ।
 स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादकमित्यर्थः । भास्करम् भाः करो-
 तीति भास्करः । “ दिवाविभातिशप्रभाभास्कानां ” इत्या-
 दिना ४ः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्णनपाभ्यां समस्तभुवननिय-
 न्तायम् । पूजयस्व आदित्यहस्येन तोषयन्तेत्यर्थः । रश्मिमन्तं,
 रश्मिशब्दो नित्यमुरिपरः तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् ।
 “ रश्मिम् रश्मीनां मध्ये तपन्तम् ” इति उद्यमिमुक्तोक्तैः
 समुद्यन्तं निव्योदितदशावन्तम् । यद्वा यः पृथग्यं क्षेत्रे
 नवीयते इत्याद्युक्तरीत्या नवं नवसूदितमिव स्थितम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—रश्मिमन्तमिदं प्रतिपाद्यम् अत्यन्तं सूक्ष्-
 मप्राह—सर्वेति । हि यस्मात्सर्वदेवोपाशानकारणत्वादेव
 सर्वदेवात्मकः । इदं सर्वोन्मककोपलक्षणम् । सर्वदेवात्मकाय
 नमः । तेजस्वी सर्वभासमसमर्थतेजोयुक्तः । तेजस्विने नमः ।
 रश्मिभिर्जानरश्मिभिः सर्वं वस्तुजानं भावयति सत्तामस्कृतिम-
 त्संपादयति सः । रश्मिभिर्योगिनो भावयति ब्रह्मलोकं प्राप-
 यतीत्यर्थं दृश्यते । रश्मिभावनाय नमः । एष एतन्मण्डल-
 वर्णं देवासुरगणोत्तेजां लोकान् गमन्तिभिर्जानंजयंरश्मिभिः
 पाति । ‘याभिगरादित्यभतपि रश्मिभिरताभिः पजन्यो वर्णति’
 इति श्रुतेप्रेष्टिद्वारावहविरादिदानेन देवादिगणाल्लोकान्मुष्वा-
 दीन् पः पाति । देवासुरगणाल्लोकाय नमः । अत्रैष पानी-
 त्युक्त्या मयस्य पुरतः स्थितवनिर्देशेन सूर्योदयकाले एवस्तो-
 त्रदानमिति लभ्यते ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्पूजने हेतुमाह—सर्वेति । रश्मयः किरणाः
 भावयन्ते अस्मिन्निति एष सूर्यः गमन्तिभिस्त्वकिरणैः देवा-
 दीन् पाति अतः एष तेजस्वी सूर्यः सर्वोन्मकः सर्वनियन्ता
 यद्वा सर्वेषां देवाः ब्रह्मादिव्यः तेषामात्मको नियन्ता तेजस्वी
 निखिलतेजोमुत्तेजोविशिष्ट एव रश्मिभानां सूर्यकिरणदीप्ती-
 नाम अवरो रश्मकः एष सूर्योन्तर्वर्ती रामः अत एव एष एव
 गमन्तिभिः स्थितेजोभिः देवादीन् पाति ॥ ७ ॥

गो० टी०—ननु सत्सु देवतान्तरपु कथमस्यैव पूज्यत्वं
 तत्राह—सर्वदेवात्मक इति । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवाना-
 मात्मा स्वायं कः । “ सूर्य आत्मा जगत्तत्सुपुत्र ” इति
 श्रुतेः । रश्मिभिर्योक्तानुभावावृत्तीति रश्मिभावनः । रश्मिभिः
 रक्षति इत्यर्थः । एतदेवाह—एष इति । देवासुरगणान् लोकान्

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः । महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः ॥ ८ ॥
पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाः प्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥
आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

इवागुरगणरूपान् जनानित्यर्थः । पाति रञ्जति । “यामिरा-
दित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पञ्चन्यो वर्पति” इति श्रुतेः ॥७॥

८] ति० टी०-एषः ‘एषोऽन्तरादित्ये दिग्गम्य पुरुषः’
इति श्रुतयौगजनितासाक्षात्कारविषयः पुरो दृश्यमानश्च ब्रह्मा
निर्गुणैश्वर्यविराजस्रष्टृवशतिः । ब्रह्मणो नमः । विष्णुः स्रष्टृ-
रपिपालनप्रयोजकतया परिपृक्षीतविष्णुमूर्तिनारायणः । वि-
ष्णवे नमः । शिवोऽपरिमितकल्याणपुण्यस्वभावः, सुगन्धना-
दिचिह्नो भगवान्महादेवश्च । शिवाय नमः । जीवन्मोक्षिद्वारा
कर्माणिन्द्रियाणि स्कन्दतीति स्कन्दः, भगवान्मधुसूदनश्च ।
स्कन्दाय नमः । प्रजानां जन्यवस्तनां स्वामी । स्रष्टृकिद्वारा
कर्मापादानत्वात् । दण्यजाधुवज्जिहो भगवान्पञ्चभूतश्च । प्रजा-
पतये नमः । महेन्द्रः । ‘इदि परमेश्वर्यं’ एतत्सर्वं वातुभ्यः ।
परमेश्वर्यकां प्राप्ते, वज्रहस्तत्वादितिहो देवराजश्च । महे-
न्द्राय नमः । धनं चैतन्मै सर्वावुद्यहाय सर्वभयान्तर्दशति स्था-
पयतीति धनदः । ‘अत्रादौ वसुदानः’ ऋतुक्तमकलकन्दः
होतृश्च । धनदाय नमः । कालो बुद्धिदृतिजातमपरोक्षतया
हृष्यतीति कालः, मण्डलम्पन्दाद्युभयैः क्रियापरिच्छेदकश्च
मातुः । कालाय नमः । यमयतीति यमः सर्वान्तरात्मी । धर्मो
लोभानो राज्ञा यन्तरेष हृदि स्थितः । तेन चैदमित्यस्ते पा-
पानां वा कुल्यमः ॥ ‘अत्रादौऽभेदाभाव इति मयः । पि-
तृभ्यः । यमाय नमः । सोमः । उमा । उः केवलविपातः ।
उ प्रजाः । उ सर्वदा प्रभया सहितः सोमो भगवान्कर्तारोऽपि-
यः । सोमः पवते जनिता मतीनाम’ इति श्रुतेः सर्वकारणं
हेमशक्त्याव्यम् । उभया शक्त्या प्रकृत्याव्यया सहित इत्य-
स्त्ये । सोमाय नमः । आपः सर्वं चित्तात्मकं तत्त्वान्तक-
णोपाधिष्वशतोऽनन्तरस्य पतिः, वरुणश्च । अपांपतये नमः ॥८॥

९] ति० टी०-पितरो बीजप्रदास्तदुपांशं सर्वेषां बीज-
प्रदः । तासां त्रय महद्योनिर्हं बीजप्रदः पिता’ इत्युक्तेः ।
तद्वत् पूजायाम् । कल्प्यजहान्तरः पितृदेवताश्च । पितृदेवतायै
नमः । वसवस्तमः, अथौ वसवश्च । वसवस्तये नमः । साध्याः
साध्यान्धेन योगिनः । प्रसाधनीयत्वात्साध्याः, देवराजविश-
ताश्च साध्याः । साध्यस्तये नमः । अश्विनौ । अश्विनौ । अ-
श्विनैर्विप्रत्ययान्तोऽश्वशब्दः । सर्वव्यामौ देवभिपजौ च । अश्वि-
स्तये नमः । मरुत । ‘मृष्ट प्राणत्यागो’ अस्य धातोर्हतिप्रत्य-
यान्तं रूपम् । अनर्थमारक एकोनपञ्चाशत्संख्यमरुदण्य
रुन्मृतये नमः । मनुत इति मनुः सर्वज्ञ आदिराजश्च । मनव-
े नमः । वातीक्षी वायुः । ‘वा गतिगन्धनयोः’ गतिज्ञानं ज्ञापनं
व, ज्ञाता ज्ञापकश्च, पञ्चदृष्टिः प्राणश्च । वायुस्तये नमः ।
दिनिः वह्निः । स्वे महिभि स्वयं प्रतिष्ठितो भूत्वा स्वस्मिन्सर्वं

सारं वहतीति वह्निः अग्निश्च । वह्नये नमः । प्रजापन्ते जीवा-
त्मनेति प्रजाः, प्रकृतजननिभन्तो विभृत्यध्यायोक्ता देवाश्च ।
प्रजापताय नमः । प्राणयतीति प्राणः । ‘न प्राणेन नापा-
नेन एवो जीवति ज्ञाने । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता
उपाश्रिताः ॥’ इति श्रुतेः । प्राणयोवापयतीति प्राणः । प्राणाय
नमः । ऋतुनां ज्ञातानां पति उपादानम्, यमन्तायुतुक्ता-
मयसुरात्मा कालश्च । ऋतुस्तये नमः । ‘ऋतुः सुदर्शनः कालः
इति सहस्रनामस्य पादाव । ‘ऋतु’ इति पादो भिन्नं परमिति
तीर्थः । कर्ता सत्त्वजगत्कर्ता । प्रभाकरो धामकरश्च । शब्द-
स्वाप्यर्थनादात्म्येन देवतास्वरूपत्वाद्वाक्यप्रनाकरयोः शब्दयोः
शब्दभेदेन पुन्यन्तरत्वं ज्ञेयम् । प्रभाकराय नमः ॥ ९ ॥

१० टी०-पूजापकारं वेदयितुं साक्षात् नियम्यानां ब्रह्मा-
दिप्राणां पदारा नियम्यानामप्येषां च रामनादात्म्येनाभेदे
समादायाह-एष इति ह्याख्याम् । ब्रह्मादिः एषः सर्वान्तरात्ति-
राम एव तन्निवृत्त्येन सत्त्वदीरञ्चन इत्यर्थः एतेन सर्वं राम-
बुद्धिः कृतक्येति सूचितम् अत एव मरिन्तभूतोऽहं इहेशरीरं
पत्किं च नन प्राणमिदमन्यः इत्यादि सङ्गच्छते श्लोकद्वयमे-
कावर्धि ॥ ८ ॥ ९ ॥

सो० टी०-सर्वदेवतायुक्त्यमाह- एष ब्रह्मेत्यादिना ।
अयमेव ब्रह्मादिमयानन्दवनाजरोऽयं जन्त इत्यर्थः । प्रजापति-
रिति ज्ञान्येकात्म्यम् । ननु प्रजापतय इत्युक्तेः । कालशब्देन
मृत्युरूपं जन्तुमस्त्वं तनांयः मरुतः । आपदादितावयः ।
वायुर्गुण्येकसंवायीः प्राणः शरीरान्तात्म्यो वायुः । ऋतुर्कृतेति
प्रभाकरमिदमन्यम् । ऋतुनां यमन्तादीनां कर्ता एव प्रभाकरः
ब्रह्मा वेदयति, यान्तयः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-‘यमस्माम्मादने एतस्मादादित्यः’
एतन्मैव नियदव्यवस्थाशेषतिपयमोक्षा आदित्यः, मण्डलादित्यो
मण्डलाभिमानो, अदितिपुत्रश्च । आदित्याय नमः । सविता
‘यद् प्राणिप्रत्ये अन्तःकरणोपाधिना परिमितचिदात्मवर्ग-
स्रष्टा । रश्मिभिः पञ्चनारादप्रत्यया तत्तदभादिषष्टा । सवित्रे
नमः । सनेः सगैः सर्वेणः । ‘मृष्ट एकापी वरति’ इति श्रुतेः ।
कर्मप्ररको वा । तयाय नमः । यो परमाकाशं दृश्याकाशं च
गच्छतीति खगः । खगाय नमः । पूषातीति पूषा स्थिति-
कर्ता । पूषे नमः । गभस्तिमान् रश्मिवत्समानार्थः । शब्द-
दान्मूर्तिभेदः । शब्दा गभस्तिभिः सर्वव्यापिना लक्ष्मीस्तद्वाह ।
‘यथा सर्वगतो नियन्त्रयैवेयं द्विजोत्तम’ इति पराशर-
स्मृत्यः । गभस्तिमते नमः । सुवर्णसदृशः । ‘आत्मलाभात्
परं विद्यते’ इति श्रुतेः । सुवर्णसदृशनिषिद्धाभतुल्यलाभः ।
‘आप्रणश्चात्सर्व एव सुवर्णः’ इति श्रुतेः । सुवर्णसदृश-

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिमरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तण्डकोऽशुमान् ११ ॥
 हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः । अग्निगर्भो दितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥
 व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः । घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथीपुत्रंगमः ॥ १३ ॥
 आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः । कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥
 नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

मूर्तिश्च । छवर्णसदृशाय नमः । 'सुपर्णस्तपनः' इति पाठे 'द्वाद्युपर्णी-' इति श्रुतेः सुपर्णस्य ब्रह्मणः । तपनीति तपन इति तीर्थः । भाद्रभासकः । भानवे नमः । हिरण्यं तेजः प्रज्ञारूपं तद्वतो जगदुत्पत्तिवीजं यस्य सः । यद्वा हिरण्यं रेतोऽण्डोत्पादकं द्रव्यं यस्य सः । यद्वा हिरण्यं तत्साधनं पारद एव रेतो यस्येत्यर्थः । हिरण्यरंतसे नमः । अक्षराधिक्यमार्पम् । दिनेत्यर्थः प्रकाशनाचकम् । प्रकाशं करोतीति दिवाकरः । दिवाकराय नमः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-हरितो दिशोऽभ्योति ध्याप्नोतीति हरिदश्वः, इयमवर्णाश्वः । हरिदश्वाय नमः । सहस्राप्यनन्तान्यर्चीणि ज्ञानानि यस्य सः । यद्वा सहस्रसंख्याकान्यर्चीणि रश्मयो यस्य । सहस्रार्चिणे नमः । 'सप्तसप्तिः सप्तशीर्षण्याः प्राणा इन्द्रियाणि द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके वाक्चक्षेकेति सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति श्रुतेः । सप्तप्राणानां सप्तिः प्रवृत्तिर्यतः सः सप्तसंख्याश्वः । 'इयसैन्धवसप्तयः' इति कोशः । सप्तसप्तये नमः । मरीचिमन्तव्यो गभस्तिमच्छब्देन व्याख्यातः । मरीचिमन्तं नमः । अज्ञानलक्षणं तिमिरमुन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः, अन्धकारनाशनश्च । तिमिरोन्मथनाय नमः । शम्भुपद्मादिरूपं छवमस्माद्भवतीति शंभुः । शंभवे नमः । त्वष्टाति तनकरोति भक्तानामुत्पत्तिप्रलयरूपानथप्रवाहदुःखमिति त्वष्टा, देववर्षकिश्च । त्वष्ट्रे नमः । मृतमचेतनमण्डं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः स एव मार्तण्डकः । मार्तण्डकाय नमः । अंशुमान्मरीचिमत्परायः । अंशुमान्सर्वव्यापकः । 'अश व्याप्तौ' इति धातुः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतेरिति तीर्थः । अंशुमते नमः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-हिरण्यगर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थिति-ल्यकर्ता ब्रह्मविष्णुरक्षरूपो हिरण्यगर्भः । भगवते हिरण्यगर्भाय नम इति द्वादशाक्षरी आदित्यहृदयरहस्यमिति क्तकः । शिशिरः शीतः सुखस्वभावाय । शिशिराय नमः । तपनः 'तप ऐश्वर्यं' । स्वभावत एव सर्वेश्वर इत्यर्थः । तपनाय नमः । अहस्करो दिवाकरपरायः । अहस्कराय नमः । रौद्रपदशिशि हिरण्यगर्भादिभ्य इति रविः । 'यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्यै' इति श्रुतेः । रवये नमः । अग्निः कालाग्रिहृदो गर्भे यस्य सोऽग्निगर्भः । 'नारायणाद्गुणेऽजायत' इति श्रुतेः । अग्निगर्भाय नमः । दितिर्नाशो न विद्यते यस्याः सादितिब्रह्मविद्या तस्याः पुत्रस्तद्व्यवस्था, आदित्यश्च ।

अदितेः पुत्राय नमः । शं च त्वं च शङ्खः । परमानन्दगगना-श्मेत्यर्थः । शङ्खाय नमः शिशिरं जाह्नवं मन्दबुद्धित्वं नाशयती-शिशिरनाशनः, हिमनाशकश्च । शिशिरनाशनाय नमः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-व्योमनाथ आकाशकर्ता । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । व्योमनाथाय नमः । तमोभेदी तिमिरोन्मथनपरायः । तमोभेदिते नमः । ऋगादीनां पारस्ततदुत्पत्तिपत्तद्वत्तदेकप्रतिपाद्यः । ऋग्यजुःसामपारगाय नमः । घनाधिका दृष्टिः सकलकर्मफलदानरूपा यस्मात्सः, घना संपूर्णा दृष्टिर्यस्मादिति च । घनवृष्टये नमः । अपां सात्त्विकानां मित्रवैतन्यदानेनोपकर्तार्यां मित्रः, जलानामुत्पादकश्च । अपां मित्राय नमः । विन्ध्यं गहनं दुर्गम् । एवंच दुर्गे सौदुर्गे ब्रह्मनाडीमार्गे पुत्रंगमः शीघ्रगता । किं च विन्ध्यवीथी मृगमार्गसंज्ञेन शीघ्रगन्ता च । विन्ध्यवीथीपुत्रंगमाय नमः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-आतपी आ समन्तात्तपो जगति-मार्गसंकल्पः सोऽस्यास्तीत्यातपी । 'तप आलोचने' । आतपिने नमः । मण्डलं किरणसमूहस्तद्वा । यद्वा मण्ड्य-तेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादि तद्वा । मण्डलिने नमः । मृत्युः सर्वमृत्युसंपादकः । 'अमुमाहुः परं मृत्युम्' इति श्रुतेः । मृत्यवे नमः । पिङ्गलः पिङ्गलनाडीप्रवर्तनेन कर्ममार्ग-प्रवर्तक इत्यर्थः । पीतवर्णश्च । पिङ्गलाय नमः । सर्वतापनः सर्वसंहर्ता । 'तप दाहे' । सर्वतापनाय नमः । कविः सर्वज्ञः, कवयिता च । कवये नमः । विश्वो विश्वरूपः । 'विश्वमेवदं पुरुषः' इति श्रुतेः । विश्वस्यै नमः । महत्तेजः स्वरूपं यस्य । महातेजसे नमः । रक्तः पालनेन सर्वरक्षकः, रक्तवर्णश्च । रक्ताय नमः । सर्वभवोद्भवः सर्वकार्ययोगोपसिद्धेः । सर्वभवोद्भवाय नमः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-नक्षत्रादिनामन्तर्यामितयाधिपः प्रवर्तकः । नक्षत्रग्रहताराधिपाय नमः । विश्वभावनः सर्वोद्भवपरायः । विश्वभावनाय नमः । तेजसामग्यादितेजसामपि सत्तास्फूर्तिसाधकचिन्मयतेजोरूपः । 'येन सूर्यस्तपति तेज-सेदः' इति श्रुतेः । तेजसामपि तेजस्विने नमः । द्वादशात्म-न्द्वादशमासस्वरूप । प्रागुक्तान्तसर्वमूर्तिरूपाय दुभ्यं नम इत्यर्थः । द्वादशात्मने नमः ॥ १५ ॥

रा० टी०-आदित्य इति । आदिते सर्वं स्वीयतया पृच्छाति आदित्यः छवति साक्षात्परम्परया च कर्मणि लोकं प्रवर्तयतीति सूर्यः खं इदयाकाशं गच्छति अन्तर्यामिद्वारा

व्याप्नोतीति खगः पुष्पाति सर्वमिति पूषा गभस्तिः गभस्ति-
रतिप्रकाशः तद्वात्तु खर्वणसदृशः सप्तधाम्यीकराभः भातुः सर्व-
प्रकाशकः हिरण्यं रेतो यस्य दिवं नित्यकीडामाकरोतीति
दिवाकरः हरितो दिशः अश्नुते इति हरिदयः किं च हरेण्ड-
प्रीवस्य देन राज्यप्रदानेन भयति वरुते किञ्च हरितस्मर्दिशः
अथा यस्य सर्वत्र परिपूर्णं इत्यर्थः सहस्राणि अपरिमितानि
अर्चीणि तेजोसि यस्य सः सप्तभिन्नीपण्यैः चक्षुरादिभिः
सप्तिः संवन्धो यस्य ब्रह्मरन्ध्रनिवासीत्यर्थः किञ्च सप्त समयोऽथा
यस्य सप्ताधानां नियन्तुर्नियन्तेत्यर्थः ह्यसैवमस्य इति कोशः
मरीच्यः उपलक्षणतया मरीचिप्रभृतयः सुतयः सन्ति सेवक-
त्वेनास्येति मरीचिमान् तिमिरं मृष्टाविद्यामुन्मथति स्वभा-
क्तानां विनाशयति तिमिरोन्मथनः शं कल्याणं भवति अस्मा-
दिति शम्भुः तद्वति महान्तमपि स्वकीयानामपराधं तदकरोति
न गणयतीत्यर्थः तद्वदामृतमण्डं ब्रह्माण्डं कायति शब्दयति स्व-
शक्त्या चैतन्यमुत्पादयतीत्यर्थः अंशुमान् स्वप्रकाशद्वारा
सर्वत्र परिपूर्णः हिरण्यो हिरण्यगर्भो गर्भो बालक इव यस्य
शिशिरः सर्वतापरहितत्वात् नित्यं नित्यं विलक्षणशैत्यवि-
शिष्टः तपनः नित्यं मधैर्भयविशिष्टः अहो दिवस्म्य तदुपल-
क्षितकालमात्रस्य करः प्रवर्तकः न रविः प्रकाशको यस्य स्वयं-
प्रकाश इत्यर्थः किञ्च रौति ब्रह्मादिभ्योऽप्यपिगति स रविः
अग्निः कालाग्निर्गो रुद्रः गर्भो यस्य अदितेः पुत्रः उपेन्दो
स्वभ्योऽप्येन्द्रस्यापि नियामक इत्यर्थः नित्यं कल्याणन्यानि
शानि इन्द्रियाणि यस्य शिशिरं ज्ञाषं नाशयतीति शिशिस्ता-
नानां व्योमवत् व्यापको नाथः स्वामित्यं यस्य तमसः अजानस्य
भेदी स्मृतमात्रत्वेन विघातकः कर्मजुस्मापारेस्तत्र नि-
ष्णातेरित्यर्थः वैराग्यते सः पवनद्वष्टिर्दानवपरंपरा यस्य अपां
तिपया शक्तिरहितानां मित्रो मित्रं विन्ध्यवीथ्यां सुवह्नुमाः
यानराः यस्य आतपी सर्वविषयकज्ञानवान् मण्डली मण्डस्य
सर्वभूषणम्यालं ग्रहणं तद्वात्तु मृत्युः मृत्योरपि विघातकः
पिङ्गलः पिङ्गलादिनाडीप्रवर्तकः संघर्षां रिपूणां तापनः कविः
हृच्छामात्रेण गणपयादिनिर्माता विश्वः सकलब्रह्माण्डनिवन्ता
अत एव महातेजाः रक्तः सर्वविषयकप्रोत्तिमान् सः अग्नौ
ब्रह्मा तस्याप्युद्भूतो यस्मात् अत एव नक्षत्रादीनामग्निः अत
एव विष्णु भावनापालनाद्यर्थं चिन्तनं यस्य अत एव तेज-
सामपि तेजस्यी युस्त्वं तस्मै ते त्वयं नमः द्वादशान्वन्
द्वादशमासकात् इत्यर्थः आत्मा देवो यस्य तत्सम्बोधनं किञ्च
द्वादशान्वमादित्यानामात्मा नियन्ता तत्सम्बोधनम् श्लोकपटु-
मेकार्चयी ॥ १०-१५ ॥

गो० टी०—एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्य-
हृदयस्तोत्रमुपदिशति—आदित्यः सविन्तेत्यादिना लोक-
माक्षिण इत्यन्तेन । तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेभ्यु त्वंपद-
मध्याहार्यम् । अदितेरपत्यत्वेनावतीर्णं आदित्यः । “दित्यदि-
त्यादित्यपत्युत्तपदाण्यः” इति ण्यप्रत्ययः । अदितेः अख-
ण्डताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः । मूले जगदिति सविता ।

सुवति प्रेरयति जनान् कर्मणीति मयः । “ए, प्रेरणे”
इति धातोः “राजस्यस्य” इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो
रुडागमश्च ॥ खे गच्छतीति खगः । लोकोपकारार्थमाकाशे
संचरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्पाति जगदिति पूषा इन्द्रमुक्षि-
त्यादौ निपातितः । गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभ-
स्तिमान् । खर्वणसदृशः खर्वणवर्णः । “हिरण्यमभ्रहिरण्य-
केण आप्रणत्वात् सर्व एव खर्वण” इति श्रुतेः । भार्ताति
भातुः । “दाभाभ्यां डः” इति वुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो
यस्य स हिरण्यरेताः हिरण्यमयब्रह्माण्डकतैत्यर्थः । अक्षराधि-
क्यमापन्वान् । दिश करोतीति दिवाकरः, दिवा अक्षि
प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः । हरितः इयामा
अथा अस्य सन्तीति हरिदयः । सहस्रायिः सहस्रकिरणः ।
सप्तनामा सप्तिभ्यो यस्यासौ सप्तमृतिः । “एको अथो व्रह्मति
सप्तनामा” इति श्रुतेः । मरीच्योऽप्य सन्तीति मरीचिमान् ।
प्रकाशवानित्यर्थः । निमिराण्युत्पन्नानीति तिमिरोन्मथनः ।
शं खलं भक्त्यस्मादिति शंभुः । “वृप्रकरणं भित्तद्वादिभ्य
उपसंख्यानम्” इति डः । सर्वाणि रूपाणि त्ववति तन-
करोतीति त्वष्टा सर्वसंसारक इत्यर्थः । धृतेऽप्ये जातो मार्तेण्ड-
सर्वसंसारं तन्मृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्ती-
त्यंशमान् । प्रकाशमान इत्यर्थः । हिरण्यं हिरण्यमाण्डम् ।
“तदण्डमभवद्देवं सहस्रांशुसप्तप्रभम्” इति स्मृतेः । तस्य
गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डादुत्पत्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं
हितम्मणीयं गर्भनन्दःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रय-
नशानां विश्वमस्थानत्वाच्चिदशिरः । तपतीति तपनः । भासः
करोतीति भास्करः । रूपते नृतये सर्वैरिति रविः । “अच
हः” इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निगर्भं यस्यामातृगर्भः ।
“उच्यन्तं वारादित्यमग्निमुसमारोहति” इति श्रुतेः । अदितेः
पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल
इति शङ्खः । “शमेः सः” । शिशिरं हिमं नाशयतीति
शिशिरनाशनः । व्योमो नाथो व्योमनाथः । तमः गरुडं भेत्तुं
गोलमस्यातीति तमोभेदी । कर्मजुस्मात् पापं गच्छतीति
कर्मजुःसामपागः । “कर्मिः पूषां हि दिव इवते ।
यज्यं द तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदनामयमे महीयते ।
वेदेष्टस्यबिभ्रंति सर्वेः” इति श्रुतेः । वना दृष्टियंमादसौ
यतदृष्टिः । “अग्नीं प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्ञापने दृष्टिरेष्टस्यं ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । अत
व्यापां मित्रः पुंलिङ्गत्वमापमे । दक्षिणाग्रे विन्ध्यो वीथी
संचारमृमिषेस्वामी विन्ध्यवीथिः । इयं यथा तथा गच्छ-
तीति सुवह्नुमाः । विन्ध्यवीथीसुवह्नुम इत्येकपदत्वेन पांडे
विन्ध्यवीथीगगनमार्गः आतपोम्यास्तीत्यातपी । मण्डलं हृता-
कारो बिम्बोम्यास्तीति मण्डली । मृत्युः विरोधिविनाशकः ।
उदयसमये विह्वलवर्णत्वात् पिङ्गलः । सर्वांनपि मध्याह्ने ताप-
यतीति सर्वतापनः । कविः पण्डितः व्याकरणदिसर्व-
शास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः । विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजोसि

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायादये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७ ॥
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः । नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥

यस्य स महातेजाः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः
उद्भवत्यस्मादिनि सर्वभजोद्भवः । नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां
चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेज-
सामग्रादीनां तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश
आत्मानो मृतयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृतौ-
“ इन्द्रो धाना भगः पूषा मित्रोष वरुणोऽर्यमा । अर्चिर्विवस्वान्
त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च इति । एवंभूतस्त्वमसि अत-
स्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १०-१९ ॥

१६] ति० टी०-पूर्वाय गिरये । नदस्तथाभिण इत्यर्थः ।
पूर्वाय गिरये नमः । एवं पश्चिमायादये इति । पश्चिमायादय
नमः । ज्योतिर्गणानां पतये । नक्षत्रग्रहहाराधिपपयांयः ।
ज्योतिर्गणानां पतये नमः । दिनाधिपतय इति दिवाकर-
पयांयः । दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥

गो० टी०-सर्पमण्डलवर्तिपरमात्मबुद्धिः पर्वतादिष्वपि
कर्तव्येति बोधयन्नाह-नम इति ॥ १६ ॥

गो० टी०-नमः पूर्वायेत्यादि-लोकपदकमेकान्वयम् ।
पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय । पश्चिमे गिरये प-
श्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय जयाय उपासकानां जयकराय ।
जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः
प्रदाने । हर्यश्वाय इयामाशाय । अत्र स्तुतित्वान्न पुनरुक्ति-
भित्त्या आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । उग्राय
अनुपासकानां उग्राय । विविधभीरयति प्रेरयति प्राणिनश्च-
यतीति वीरः तस्मै सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन
निमिषार्धेन त्रिसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मे-
शानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृणामी-
शाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तुयते “ असावादिभ्यो ब्रह्म ” इति
श्रुतिः अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अप्रच्युतेन अच्युत-
नित्यन्ता । सर्वोपस्त्वपि पालक इत्यर्थः । वेदापहारगुरुपातक-
नैत्यपीडायापद्धिमोचनमहिष्कलप्रदातेत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युते-
शायेत्यपि पाठः तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्तिर्यस्य तस्मै
आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय
सर्वसंहर्त्रे अत एव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे । तमः अन्ध-
कारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ।
अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा ।
कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्पमनाय । तप्तचामीकराय
हिरण्यवपुषे । वक्ष्ये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विं जगत्
कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः ।

लोकसाक्षिणे लोकानां जनानाम् अन्तर्गामितया उद्धृतदुष्कृत-
कर्मसाक्षिणे ॥ १६-१९ ॥

१७] ति० टी०-जयाय ब्रह्मलोकान्तसकलजयप्रदाय,
जयाख्यब्रह्मद्वारपालमृतये च । जयमृतये नमः । जयभद्राय
ब्रह्मलोकादिजयप्राप्तये यद्गदं भूमानन्दस्तदात्मकाय, जयभद्रा-
ख्यद्वितीयद्वारपालमृतये च । जयभद्राय नमः । इमावेव
शापवशतोऽवतीर्णौ रावणकुम्भकर्णौ । हर्यश्वा हरिदश्वपयांयः ।
हर्यश्वाय नमः । सहस्रांशो इति सहस्रांशः पयांयः । सहस्रम-
नन्ता जीवा अंशवोऽंशा यस्य सः । ‘ममैवांशो जीवलोकं
जीवभूतः’ इति स्मृतेः । सहस्रांशवे नमः । आदरातिशयाय
नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । आदित्येति नाम्नः प्राधान्यबोधनाय
तस्य द्विरुक्तिः । आदित्याय नमः ॥ १७ ॥

गो० टी०-जयेति । सहस्रांशो स्वशरीरभूतमर्ममण्डलद्वारा-
नेककिरणविशिष्टजयभद्राय विजयकल्याणमयाय अत एव
जयाय सकलजयहेतवे हरिवांनरोऽथो यस्य तस्मै आदित्याय
अदित्यमण्डलवर्तिने नमः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-उग्रायेन्द्रियनिग्राहकाय, रुद्ररूपाय
च । उग्राय नमः । वीरायेन्द्रियप्रवर्तने स्वतन्त्राय, विगुरमं
हारक्षमपराक्रमयुताय च । वीराय नमः । सारं प्रणवस्तत्प्र-
तिपाद्याय । सारंगाय नमः । पद्मं हृदयकमलं वाद्यं च पद्मं
तद्बोधकाय । पद्मप्रबोधाय नमः । प्रचण्डाय सर्वसमर्थोपा-
तिकोपनाय च । प्रचण्डाय नमः ॥ १८ ॥

गो० टी०-नम इति । उना शम्भुना म्रियते स्वसेव्यत्वेन
जायते इत्युच्यते तस्मै वीराय महाबलाय किञ्च विषं सकललो-
कध्यापनशक्तिं राति रयभक्तेभ्यो ददाति तस्मै किञ्च विं पश्विणं
जटाघुपमित्यर्थः इरते तत् कृत्यार्थं प्राप्नोति सारङ्गाय पालि-
तविचित्रानेकशृङ्गसारणव्याघ्रादिविशिष्टाय पद्मस्य बहिरन्तः-
कमलस्य प्रबोधाय प्रचण्डाय चंडिकाया अपि नियामकाय ते
नमः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थिति-
कर्तृणामीशाय स्वामिने । ‘सृष्टिसंस्थित्यन्तकर्णी ब्रह्मविष्णु-
शिवात्मिकाश्च । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥’
इति स्मृतेः । प्रातरादौ ब्रह्माच्युतेशानश्च । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय
नमः । सूरः सूर्यपयांयः । सूराय नमः । आदित्यस्यान्तरं
वर्चो ज्ञानं तद्गुणाय । आदित्यवर्चसे नमः । भास्वते चिद-
चित्प्रकाशवते । भास्वते नमः । सर्वभक्षाय सर्वं विषयजातं
भक्षयतीति सर्वभक्षस्तस्मै । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं बोधो भवत

तमोग्राय हिमग्राय शत्रुग्रायाभितात्मने । कृतग्रग्राय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
 तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिग्राय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
 नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्पत्येष ममस्तिभिः ॥ २२ ॥
 एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥
 देवैश्च क्रतवश्चैव कतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः ॥ २४ ॥

ओदनं' इति श्रुतेः । सर्वभक्षाय नमः । रुद्रः खं तन्मूलो राग-
 द्वेयो तन्मूलाज्ञानं च विद्रावयतीति रुद्रस्तस्येदं गौत्रम् ।
 अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकाराण्येत्यर्थः । गौत्रपुरुषे नमः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-तमोग्रहिमग्री निमिगेन्मथनशिथि-
 नाशनपर्यायौ । तमोग्राय नमः । हिमग्राय नमः । शत्रुग्राह-
 भायः निजतत्त्वभगवदनुसंधानजमौक्येन तस्य शान्तानाम्य
 हन्ता, रिपुकृपागदाविहन्ता च । शत्रुग्राय नमः । अमिता-
 त्मने कालदेशपरिच्छेदरहितस्वरूपाय । अमितात्मने नमः ।
 कृतग्रग्राय कृतं चेतनस्वरूपं भगवत्कृतमुपकारं प्रति
 विस्मरन्ति ते कृतग्रा भगवद्विमुखा अज्ञाः संसारिणस्तारं
 सागन्तव्यप्रापणेन हन्ति तादृशाय । कृतग्रग्राय नमः । देवाय
 चिदानन्दज्योतिस्वरूपाय । अज्ञानतत्त्वस्य निजोदयेन प्र-
 वेनशोभ्यते । देवाय नमः । ज्योतिषां पतये इति ज्योतिषा-
 णां पतये इत्येतत्पर्यायः । ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥

ग० टी०-ग्रहोति । ग्रहेशानाच्युतानामुत्पत्तिप्रत्यपा-
 लनकर्तृशामीशाय स्वामिने भास्वते सर्वप्रकाशकं अत एव
 सर्वभक्षाय रुद्रादिद्वारा प्रत्यक्षं श्रुतिव्यस्य वक्ष्ये च ॥ १९ ॥
 उभे भवत ओदनः अत एव गौत्राय भयङ्करं वपुर्वस्य तस्मै ॥ १९ ॥

ग० टी०-तम इति । तमोग्राय सर्वद्वारान्तकारविना-
 शनाय अत एव हिमग्राय अमितः परिच्छेदमुमकष्यः आत्मा
 शरीरं यस्य कृतग्रग्राय कृतग्रानां विनाशकाय नमः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-तप्तचामीकराभाय सुवर्णसदृशायैव
 तत्पर्यायः । तप्तचामीकराभाय नमः । हस्त्यशेषमज्ञानं
 तत्कार्यं चेति हरिस्तस्मै । हरये नमः । विश्वं सर्वं कर्म यस्य
 तस्मै । 'सर्वकमां सर्वकामः' इति स्मृतेः । विश्वकर्मणे नमः ।
 तमोभिनिष्ठस्तमोभिनिष्ठपर्यायः । तमोभिनिष्ठाय नमः । रुचये
 चिद्वक्षणदीप्तिमते । रुचये नमः । लोक्यत इति लोको हृदय-
 प्रपञ्चस्तत्साक्षिणे साक्षात्तद्वे, लोकानां शपपुण्यकर्मसाक्षिणे
 च । लोकसाक्षिणे नमः ॥ २१ ॥

ग० टी०-तमसि । तप्तचामीकराभाय दुतसुवर्णपर्याय
 हरये पुनर्वसुप्रादुर्भूताय विश्वं साक्षात् परमत्रया चर्याप्तं कर्म
 क्रिया रुचये तमसः अज्ञानस्य अभिनिष्ठाय स्वगुणद्वारा निवर्त-
 काय यस्यैव सर्वप्रीतिविषयीभूताय लोकसाक्षिणे नमः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-एष इत्युक्तार्थः । भूतं प्रपञ्चं प्रतिष्ठति
 नाशयति भूतं प्राणिजातं तत्तदायुरन्ते नाशयति स्वदिनान्ते
 च नाशयति तेन । भूतनाशाय नमः । तमेवोक्तमवोक्तभूतं

नाशयति । एषो च सृजति । सतस्यैव तपः । प्रभुः प्रकरणं
 स्वयन्निर्भरेण सकलप्रपञ्चान्मना भावीति प्रभुः सकलप्रप-
 णस्य साक्षादधिष्ठाना च । प्रभवे नमः । पायति शोषयति
 गमस्तिभिः । पायते नमः । तपति नाशयति । तपते नमः ।
 तपति सृजति । तपते नमः ॥ २२ ॥

ग० टी०-किंवा व्यापकत्वमात्रं दर्शयताह-नाशयती-
 त्यादिभिः । एषः सर्वमण्डलमध्यस्थः परमात्मा भूतं प्राणिजातं
 नाशयति ग्राहिद्वारा विनाशयति ते भूतमेव एव सृजति एव
 एव पायति शोषयति तास्यतीत्यर्थः किञ्च वा पातनार्थं इति
 प्रकृतया विष्णोः प्राणोत्पत्त्या । एषो एवमणकार्यसाक्षिण-
 स्ताव येषां युक्तं सञ्जापूर्वकविपरिनिष्ठत्वाद्गुणाभावः ॥ २२ ॥

गो० टी०-एतमादिभ्योदयमुपदिश्य पुनरपि तत्प्रति-
 पाद्यतेनानां स्तोत्रे-नाशयतीत्यादिना लोककथनं । भव-
 तीति भूतं तन्न नाशयति महाफलये एतत्तदेव सृजति ।
 तस्यैवकारणित्वो प्रभुः पातकः । पातकत्वमेव पशयति-
 पायतीति । पायति शोषयति । 'पै शोषणे' इति धातुः ।
 एष इति । सुप्तं येन प्राणिषु परिनिष्ठितः सन्तप्यामित्येव
 स्थितः जागर्ति । सकलप्रपञ्चं सकलप्रपञ्चसाक्षात्-एष इति ।
 वेदेय-वमाह-वेदा इति । सर्वकर्मसमाग्राहमाह-कृतव
 इति । कृतकलप्रपञ्चमाह-कृतवर्तिनि । लोकि लोकमण्ड-
 लप्रत्यमाह-यानाति । तदानीं शेषः । सर्वैः स्यान्महो
 रगिण्य प्रभुर्नियन्ता ॥ २२-२४ ॥

२३] ति० टी०-एव कर्मण्य सुप्तमप्यपतये स्वयमनपरतज-
 क्तिनित्यविद्यो जागर्ति । निजमण्डलात्मनः प्राणिषु सुप्तं
 तदयोचरदेशेभ्य स्वमण्डले जागर्ति च । सुप्ते जाग्रते नमः ।
 भूतेषु परिनिष्ठितोऽनन्तर्यामिण्या स्थितः । भूतेषु परिनिष्ठिताय
 नमः । अत्रापि पञ्चान्द्रव्यक्षणाः पञ्चाशत्येव । तेन होमरत्न-
 द्विपशाचपर्ययः । अग्निहोत्राय नमः । अग्निहोत्रिणां बाह्या-
 भ्यन्तराग्निहोत्राभ्युत्पत्त्यां प्राप्यैव यन्मार्गापर्ययं फलं तत्प्र-
 दद्व । अग्निहोत्रिणां फलदाय नमः ॥ २३ ॥

ग० टी०-एष इति । भूतं सुप्तं सत्तु परिनिष्ठितः
 निशाभकतया सर्वत्र पूर्णः एष एव जागर्ति एव एवाग्निहो-
 त्रादि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-देवाः क्रतुदेवा अथैवमव एकादश रुद्रा
 इत्यादि क्रमेणोपदिष्टाश्चर्याभिज्ञेयाः । क्रतवः मोमाद्यश्वेधा-
 न्ताः । क्रतुकलं श्रुत्युक्तं स्वर्गादि किं च सर्वेषु लोकेषु प्राणिषु

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥
 पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एतन्निगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यति ॥ २६ ॥
 अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि । एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥
 आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वेदं^३ परं हर्षमाप्तवान् । त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥
 रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता ह्येतस्तस्य वधेऽभवत् ॥ ३० ॥

अथ रविरवदभिरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ।

निशिचरपतिमंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥

॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

यानि कृत्यानि क्रियास्तत्साधनानि च कल्पियन्मानसमिदा-
 ज्यपञ्चादीनि तैर्निजभक्तव्रिजानां संघर्षे परमप्रभुः परम-
 समर्थः । परमसमर्थं भगवते वक्ष्यते नमः । एवं पञ्चविंशत्य-
 ांशतसंख्या भगवत्पूजार्हस्यनाममन्त्रा इति कतकः । 'सर्व-
 देवात्मको शेषः' इत्यारभ्य 'लोकसाक्षिणः' इत्यन्ताष्टोत्तर-
 शतसंख्या एवादित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्रा इति तीर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०-नन्वेकत्र स्थितस्य कथं सर्वोक्तकल्पमित्यत
 आह देवा इति देवादयः लोकेषु यानि कृत्यानि तेषु सर्वेषु परमः
 प्रभुः परमनियन्ता एष एवेति शेषः तथा च श्रुतिः । कर्तृत्वं
 करणत्वं च व्यवधानेन भूतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति
 यदुपेक्षया ॥ एतेन नदायत्तत्वं तत्त्वव्यापकत्वेति सूचितम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-एवं कथितस्य स्तोत्रस्य फलमाह—
 एनमिति । आदित्यहृदयस्त्वं कीर्तयन्नापदादिषु कश्चिदपि
 द्विगो नावसीदति न दुःखनिमग्नो भवति । यद्वैनमादित्य-
 हृदयार्थेभूतं सर्वमापदादिनिमित्तेनैकैनाममन्त्रैर्विशिष्य कीर्त-
 यन्नुपव्राजसीदति अत्रापदकालमृग्युः कृच्छ्रे ज्वरादिदुःखम्,
 भयं चोरादिनिमित्तम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-एनमिति । एनं परमात्मानं कीर्तयन् सन्
 कश्चित्पुरुषो नावसीदति ॥ २५ ॥

गो० टी०-उदानीं स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति ।
 कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु दुर्गममार्गेषु । भयेषु भयहेतुषु सत्सु
 कश्चिदित्यपि कारिणियमात्मनो दर्शितः ॥ २५ ॥ २७ ॥

२६-२७] ति० टी०-यदेतत् पूजयस्वैनमादित्यहृद-
 यार्थम् । देवदेवं देवानां प्रधानं ब्रह्माण्डाणामपि देवसुप्रान्यम् ।
 जगतां जनिमृतिरक्षिणां पुरादिदेवकानां संसारमात्रस्य च
 पतिम् । एतदादित्यहृदयं स्तोत्रं त्रिगुणितं संजातत्रिगुणं यथा
 तथा जप्त्वा विजयिष्यति विजयति सिपूजन इति शेषः २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-पूजयस्वेति । एतत्स्तोत्रं त्रिगुणितं त्रिगुणं
 त्रिवारं जप्त्वा एनं पूजयस्व अत एव युद्धेषु विजयिष्यसि
 विजयसे ॥ २६ ॥

रा० टी०-विजये कारणमाह—अस्मिन्निति । रावणं
 त्वं जयिष्यसि हनिष्यसीत्यर्थः एवमुक्त्वा अगस्त्यो यथागतं
 जगाम ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-नष्टशोको नष्टो रावणविषयचिन्तारूप-
 शोको यस्य सः ॥ २८ ॥

रा० टी०-एतदिति । नष्टः नित्यं निवृत्तशोको यस्य स
 रामः एतच्छ्रुत्वा सुप्रीतोऽभवत् अत एव धारयामास ॥ २८ ॥

गो० टी०-एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्रि-
 राचम्येत्याचमनमायाचमनस्याप्युपलक्षणम् । धारयामास
 जप्त्वेत्येव आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९-३०] ति० टी०-इदं श्रीप्रसिद्धिकरं स्तोत्रं जप्त्वा
 हृष्टात्मा प्रातर्बुद्ध्यायागतं रावणं प्रेक्ष्य जयार्थं मनसा भग-
 वन्तमगमद्व्यातवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-आदित्यमिति । परं हर्षमाप्तवान् रामः
 त्रिराचम्य आदित्यं प्रेक्ष्य त्रिजप्त्वा आदित्यहृदयमिति शेषः
 धनुरादाय रावणं प्रेक्ष्य युद्धाय समुपागमत् महता सर्वप्रयत्नेन
 उपलक्षितस्य तस्य रावणस्य वधं भूतः कृतनिश्चयोऽभवत् श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०-रावणमिति । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । "तुमर्थं च
 भावयचनात्" इति चतुर्थी । सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-अथ रवी रामं निरीक्ष्य निशाचरपति-
 संश्रयं तत्कालं विदित्वा स्वलीलाभूत्या सुरगणमध्यगतः
 मन्माध्रास्वरेति वचोऽब्रुवत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रा० टी०-अथेति । सुरगणमध्यगतो रविः निशिचरप-
 तिसंश्रयं तत्कालं विदित्वा ज्ञात्वा त्वरेति वचः रामं निरी-
 क्ष्याब्रुवत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे षष्ठिकश्चतुर्थतमः सर्गः ॥ १०६ ॥